

УДК: 808.5 (575.2)

Абдыкеримова А.Э.

К.Тыныстанов ат. БМУ

КӨРКӨМ ТЕКСТТИ КОГНИТИВДИК-КОММУНИКАТИВДИК АСПЕКТИДЕ ИЗИЛДӨӨДӨГҮ НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Макалада көркөм текстти когнитивдик-коммуникативдик изилдөөдөгү негизги түшүнүктөр болуп эсептелген тилдик инсан, идиостиль, идиолект түшүнүктөрүнө байланыштуу маселелер каралды.

Негизги сөздөр: текст, көркөм текст, автор, дүйнөнүн тилдик картинасы, тилдик инсан, идиостиль, идиолект.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с понятиями языковая личность, идиостиль и идиолект, являющимися основными понятиями в когнитивно-коммуникативном исследовании художественного текста.

Ключевые слова: текст, художественный текст, автор, языковая картина мира, языковая личность, идиостиль, идиолект.

The article deals with the issues related to the concepts of linguistic personality, idiostyle and idiocy, which are the basic concepts in the cognitive-communicative study of artistic text.

Key words: text, artistic text, author, language view of the world, language personality, idiostyle, idiocy.

Акыркы мезгилдерде тексттик лингвистиканын же тексттаануу багытынын калыптанып өнүгүшү менен текст түшүнүгү, анын категориялары, түзүүчүлөрү, түрлөрү ж.б. маселелер ар тараптуу изилдеп-иликтөөлөргө алына баштаганы белгилүү. Тексттин ар кыл түрлөрүн таанып-билүү система-структуралык, семантика-структуралык, прагматикалык, коммуникативдик-прагматикалык, семантика-логикалык, семантика-семиологиялык, семантика-стилистикалык жана функционалдык, интеграциялык, коммуникативдик, когнитивдик аспектилерде жүргүзүлүп жатат. Булардын арасында тексттердин өзгөчө түрү болуп эсептелген көркөм текстти изилдөөнүн когнитивдик-коммуникативдик принцибине басым коюла баштаганы маалым. Семантикасынын татаалдыгы жана көп катмардуулугу, прагматикалык ар тараптуулугу, тилдик ар түрдүү бирдиктерди, каражаттарды интеграциялоо мүмкүнчүлүктөрүнүн өтө кеңири спектрге ээ болушу менен мүнөздөлгөн көркөм тексттер автордон (текстти жаратуучудан) окурманга гана багытталбастан, автордун өзүнө да багытталуу өзгөчөлүгүнө ээ. Анткени анда инсандын (автордун), элдин (улуттун), доордун тилдик аң-сезими чагылдырылат жана тигил же бул элдин кайсы бир доордогу дүйнөсүнүн тилдик картинасынан, поэтикалык картинасынан маалымат бере алат.

Мына ушул өңүттө алганда, автордун тилдик портретин сыпаттоо олуттуу мааниге ээ, анткени ал социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүнүн белгилүү бир мезгилиндеги элдин (улуттун) тилдик портретинин ажырагыс курамдык бөлүгү болуп саналат. Автордун тилдик портрети дүйнөнүн картинасын аңдап-чагылдыруунун жекече ыкмасын, калемгердин баалуулук-дөөлөттүк ориентацияларын таанып-билүүгө жардам берүү менен, автордун жекече чыгармачылык стилин жаратат. Ал эми жеке чыгармачылык стиль түшүнүгү тилдик инсан, идиостиль, идиолект түшүнүктөрү менен ажырагыс байланышта. Өз кезегинде, аталган түшүнүктөр көркөм текстти коммуникативдик-когнитивдик аспектиде изилдеп-таануунун негизги категорияларын түзөт.

Кандай гана текст болбосун, авторунун инсаны, дүйнөтаанымы, тилдик аң-сезими, прагматикалык-коммуникативдик ниети менен ажырагыс байланышка ээ. Бул маселе боюнча «Нет ни одного текста, не порожденного коммуникативными намерениями субъекта речи и не отражающего в своей структуре ту или иную пространственно-временную позицию по отношению к сообщаемому» [Портнова, 2003:14] деген пикирге

толугу менен кошулууга болот. Көркөм текстте поэтикалык (поэзияга гана тиешелүү эмес, кеңири маанисинде алганда) ой жүгүртүүнүн жардамы менен дүйнөнү таанып-билүү тилди таанып-билүү ишке ашат. Көркөм кеп, өзгөчө, ыргактык-мелодикалык поэтикалык кеп субъектинин тил менен чыгармачылык диалогго кирүүсүнө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берип, тилдин сырларын, мүмкүнчүлүктөрүн ачууга да шарт түзөт. Мунун натыйжасында автордун объективдүү чындыкка болгон мамилесин, өзү сүрөттөп жаткан дүйнөгө болгон мамилесин, жалпы эле дүйнөтаанымын аңдап биле алабыз. Бул көз карашты төмөнкү пикир да бекемдеп турат: «...особое отражение языковой картины мира в индивидуально-авторском поэтическом языке, в художественной речи... языковой личности обусловлено тем, что представляет собой «язык художественного мышления в модусе собственно языкового существования» [Ревзина, 1998:29].

Көркөм ой жүгүртүү көркөм текстке мүнөздүү болгон өзгөчө тексттик структураларда, атап айтканда, композициялык-кептик структурада жана көркөм тил деп аталган, автордун дүйнөсүнүн көркөм картинасын концептуалдаштырган спецификалык тилде орун алат. Арийне, дүйнөнүн мындай картинасы көркөм текстте жүзөгө ашырылат. Ал эми көркөм текст «ажырап кеткен коммуникативдик алкакка» (Р.Якобсондун сөзү менен), башкача айтканда, «сырткы жана ички адресантка» ээ болгондуктан, ага «чыныгы-жалган» критерийи аркылуу баа берүү мүмкүн эмес. Бул болсо объективдүүлүктүн жетишсиздигин жаратат жана тилдик инсандын поэтикалык дискурсуна субъективдүүлүгүн жогорулатат. Заманбап тил илиминдеги «тилдеги адам», «адам жана тил» принциптерине негизделген антропоборбордук илимий парадигманын өнүгүшүнүн негизинде автордун инсаны – текст жаратуучу тууралуу көз караштар калыптанып калды. Мындай көз караштардын башатында белгилүү окумуштуулар М.М.Бахтин, В.В.Виноградов, Р.Якобсон турары белгилүү. Аталган жана алардын идеяларын уланткан башка окумуштуулардын көз караштарын жалпылаштырып, автордун инсанын – тилдик инсанды – текст жаратуучуну «член данного социума в определенный период его развития, обладает творческим воображением, характеризуется определенным культурным потенциалом, обладает выдающимися эмоционально-оценочными качествами, знаниями и мнениями, образующими устойчивую личностную концептуально-мировоззренческую сферу деятельности, которая воплощается в активные потребности самоактуализации» [Виноградов, 1961; Бахтин, 1986; Ревзина, 1998; Портнова, 2003] деп мүнөздөөгө болот.

Тилдик инсан менен текстти жаратуунун айрым параметрлери, атап айтканда, эпистемиялык параметр тыгыз байланыштуу. Бул параметр реалдуулукту субъективдүү-объективдүү кабылдоонун ыкмасы, дүйнөнү аңдап-түшүнүүнүн жана чагылдыруунун жеке инсандык тиби менен шартталып, аң-сезим менен байланышта каралат.

Тексттер а) структуралык-тилдик татаалдыгынын деңгээли, б) чындыкты чагылдыруусунун тереңдиги жана тактыгы, в) белгилүү бир максатка багытталгандыгы менен айырмаланат. Ошондуктан тил илиминде көркөм тексттерде тилдик инсандын көркөм дүйнөсүнүн реализацияланышын чагылдырган үч деңгээлдүү функционалдык модель иштелип чыккан [Леденева, 2000; Караулов, 2002; Портнова, 2003]. Бул моделге ылайык, тилдик инсандын структурасынын баштапкы же нөлдүк, вербалдык-семантикалык деңгээлинде социумдун тили билүү, сөздөрдүн узустук маанилерин түшүнүү, сөздөрдүн лексика-семантикалык варианттарынын системасын билүү, аларды ар кыл чөйрөлөрдө пайдалана билүү жүзөгө ашырылат. Башкача айтканда, бул деңгээлде тилдик инсандын идиолексикону жана анын бирдиктери турат.

Экинчи деңгээл лингво-когнитивдик деп аталып, бул деңгээлде дүйнө тууралуу жекече билимдин калыптануусу жана кайра өзгөрүүсү ишке ашат, тактап айтканда, дүйнөнүн автордук тилдик картинасы же идиотезаурус пайда болот. Бул деңгээлдин бирдиктери болуп түшүнүктөр, идеялар, концепттер эсептелет. Ал эми деңгээлдин негизги

таянычтары катары чыгармачыл башталманын бардык көрүнүштөрү, тилдик инсандын жекече, кадыресе эмес, өзгөчө сапат-белгилери кызмат кылат. Тилдик инсандын түзүлүшүнүн лингво-когнитивдик деңгээли инсандын интеллектуалдык чөйрөсүн камтыйт да, тил, сүйлөө жана түшүнүү процесстери аркылуу билимдерге, аң-сезимге, адамды таанып-билүүгө өтүүгө шарт түзөт. Дал ушул деңгээлде тилдик инсандын чындыктагы предметтерди субъективдүү кабылдоосун чагылдырган баалоонун акыл-эстик актысы ишке ашып, оң же терс позицияны туюндуруу үчүн тилдин ар кыл деңгээлдеринин варианттуу бирдиктери менен каражаттарын тандап алуусун шарттайт. Тилдик инсандын лингво-когнитивдик деңгээлин туюндуруунун каражаттары болуп сөздөр жана парадигматикалык бирикмелер же сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору эсептелет жана алар концептуалдык мазмундун сырткы формасы катары кызмат кылат.

Тилдик инсандын структурасындагы үчүнчү, жогорку деңгээл болуп прагматикалык (мотивациялык) деңгээл эсептелип, ал тексттик ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруу милдетин аткарат. Жогорку деңгээлдин бирдиктерин тилдик инсандын рухий баалуулуктар системасы, анын базалык түшүнүктөрү менен багыттары түзөт. Сүйүү жана жек көрүү, кубаныч жана кайгы, ишеним жана күмөн саноо, суктануу жана жийиркенүү, көкөлөтүү жана басынтуу сыяктуу эмоциялык муктаждыктар автордун өзөктүү багыты, интенциясы болуп, көркөм дүйнөнү ишке ашыруу үчүн тилдик бирдик-каражаттарды тандап алуусунда аныктоочу роль ойношу мүмкүн. Мындай тилдик бирдик-каражаттар прагматиконду (Портнова, Леденева) түзүп, ал ар бир тилдик инсан үчүн үчүн жекечелик мүнөзгө ээ. Эстетикалык жана эмоциялык таасир этүү каражаты катары сөздөрдү, сөз айкаштарын тандап алуу да прагматиконду репрезентациялоонун ыкмасы болуп эсептелет.

Тилдик инсандын «толук, бүткөн портретин» тартып берүү, анын идиостилин системалуу түрдө сыпаттоо абдан татаал, анткени изилдөө объектисинин өзү, айрым учурларда синхрония менен диахрониянын карым-катышын аныктоо, ошол инсан (автор) жараткан тексттердин бардыгын камтуу өтө татаал, ар кыл пикирлерди жараткан маселелерден.

Көркөм текстке байланыштуу тилдик инсан түшүнүгү тууралуу кеп кылганда идиостиль, идиолект түшүнүктөрүнө кайрылбай кетүүгө болбойт. Аталган түшүнүктөр жекече-автордук поэтикалык тил түшүнүгү менен да ажырагыс карым-катышта. Бул түшүнүктөр көркөм чыгарманын тили, стили, көркөм адабияттын стилистикасы, лингвопоэтика жана лингвостилистика боюнча иликтөөлөрдү жүргүзгөн изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде колдонулуп келе жатат.

«Большой энциклопедический словарь: Языкознание» аттуу эмгекте идиолект тилди алып жүрүүчүнүн кебине мүнөздүү болгон формалдык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы катары сыпатталган [Большой энциклопедический словарь: Языкознание, 2000:171]. Ал эми изилдөөчү В.Леденева бул маселе боюнча төмөнкүдөй аныктамасын берген: «Идиолект – языковые составляющие в их функциональном применении, а, следовательно, в горизонтальных связях, которые эксплицируют семантику языковых единиц в контексте и обнаруживают знание языковой личностью законов синтагматики и парадигматики, действующих в языке, необходимых в текстообразовании» [Леденева, 2000: 84]. Бул жерде жекече кептин айырмалуу өзгөчөлүктөрүн идиолект катары түшүнүү туура эмес, аны, баарыдан мурда, тилдик инсандын кептик каражаттарынын бүтүндөй топтому катары кароо керек. Идиолектини сыпаттоо процедурасы түз сызыктуу болбойт, анткени моделдештирилген орточо нормадан четтегендин бардыгын сыпаттоо мүмкүн эмес.

«Очерки истории языка русской поэзии XX века» аттуу эмгекте белгиленгендей, «автордук тилдик системанын бардык индивиддик компоненттерин идиолекттин компоненттери дейбиз, ал эми алардын ичинен коннотативдик функцияны туруктуу түрдө ишке ашыргандары идиостилди түзүшөт» [Очерки истории языка русской поэзии XX века,

1991: 57]. Башкача айтканда, идиостиль/идиолект түшүнүктөрү денотативдик/коннотативдик аспект оппозициясынын көз карашынан каралат. Демек, идиолект – калемгердин тилине карата колдонулган эң кеңири жана жалпы категория, ал автордун тилинин көлөмү менен мазмунун бүтүндөй аныктайт, же болбосо идиостиль менен идиолекттин ортосундагы карым-катышты «бүтүн» менен «бөлүктүн» ортосундагы карым-катыш катары кароого болот. «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө» да жекече тил же идиолект жекече стилдин же идиостилдин маанилүү түзүүчүсү катары сыпатталган [ЛЭС, 1990:114]. Бул жагынан алганда, идиолект «идиостилди калыптандыруу фазасы» катары каралат. Ага салыштырмалуу идиостиль элементтердин көбүрөөк системдүүлүгүнө, иерархиялык уюшкандыгына, чектелген иреттүүлүгүнө ээ. Идиостилдин конституэнттери коннотативдик функцияны жүзөгө ашырат.

Эгер эстетикалык ченемдердин татаал структурасы тууралуу постулатты эске алсак, идиолекттер биринчи жана экинчи катардагы: а) шартсыз, б) маданий апробацияланган, в) туруктуу ченемдердин кошулуусунун базасында калыптанат; ал эми идиостиль экинчи жана үчүнчү катардагы (өздүк көркөм вариант катары каралган) ченемдердин чөйрөсүндө калыптанат.

Азыркы мезгилде изилдөөчүлөр идиостиль/идиолект түшүнүктөрүн «тил – анын жекече модификациясы» карама-каршылыгы аркылуу карап жүрүштөт. Бул көз караш боюнча, аталган түшүнүктөрдүн карым-катышын «тил/стиль» карым-катышынын аспектисинде кароого болот. Биздин оюбузча, идиостиль түшүнүгү белгилүү бир автордун идиолектисинин мүнөздүү колдонууларынын спецификалык чөйрөсүн камтыйт. Биз идиостиль катары автордун көркөм системасынын бардык өзгөчөлүктөрүн, спецификалык белгилерин карайбыз.

Кептин жекече стили биринчи планга инсандын интеллектисин алып чыгары белгилүү. Бирок адамдын интеллектуалдык касиеттери тилди колдонуунун бардык эле деңгээлдеринде ачык байкала бербейт, алсак, күндөлүк тилди билүү деңгээлин чагылдырган структуралык-тилдик деңгээлде аны баамдоо татаал. Интеллектуалдык касиеттер тилдик инсандын уюшулушунун татаал деңгээлдеринде – лингво-когнитивдик жана прагматикалык (мотивациялык) деңгээлдерде ачык байкаларын изилдөөчү Ю.Н.Караулов көрсөткөн [Караулов, 2002: 183]. Демек, татаал деңгээлдер менен болгон карым-катыш «идиолект» жана «идиостиль» түшүнүктөрүн ажырымдоого мүмкүндүк берет.

Албетте, тилдик инсан, идиолект, идиостиль түшүнүктөрү боюнча жогоруда айтылган маселелер илимий-теориялык мүнөздөгү көз караштар боюнча жалпылаштырылган түрдө берилди. Ал эми конкреттүү ар бир автордун тилдик инсаны, жеке стили кайталангыс мүнөзгө ээ экени жана ар тараптуу изилдөөлөргө татыктуу экени талашсыз.

Адабияттар:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. -М., 1986.
2. Большой энциклопедический словарь: Языкознание. -М., 2000.
3. Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. -М., 1961.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. -М., 2002.
5. Леденева В.В. Особенности идиолекта Н.С.Лескова. -М., 2000.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. -М., 1990.
7. Очерки истории языка русской поэзии XX века. -М., 1991.
8. Портнова С. Лингвопоэтический аспект оценочных значений в творчестве И.Северянина. -М., 2003.
9. Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. -М., 1970.
10. Ревзина О.Г. Системно-функциональный подход в лингвистической поэтике и

проблемы описания поэтического идиолекта. -М., 1998.